

Милош М. Ковачевић

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Универзитет у Крагујевцу

Филолошко-уметнички факултет

(НЕ)ГРАМАТИКАЛИЗОВАНА АЛТЕРНАТИВНОСТ У ОДНОСУ НА ДИСЈУНКЦИЈУ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Сажетак: Циљ рада је да се покаже која све значења подразумева алтернативност. На основу филозофске и лингвистичке литературе издвајају се три значења алтернативности, а то су избор једне од двију могућности, еквивалентност (узајамна замјена) и наизмјеничност. У раду се доказује да је само прво значење – значење избора између двију могућности – грамаатикализовано као дисјунктивно. Остала два значења – значење еквивалентности и значење наизмјеничности ни у једном контексту немају дисјунктивно значење, из чега проистиче да конструкције с тим значењима не потпадају под грамаатички схваћене дисјунктивне конструкције. У раду се јасно образлаже ком типу грамаатичких конструкција припадају пре свега конструкције наизмјеничности, и зашто оне не могу, иако их поједини грамаатичари тако третирају, припадати независносложеним раставним реченицама.

Кључне ријечи: алтернативност, „или-или“ избор, узајамна замјена, наизмјеничност, дисјункција

У насловном термину „алтернативност“ садржана су значења двају термина: а) именице „алтернатива“ и б) придјева „алтернативан“. Према рјечничким, и то логичкорјечничким и општерјечничким одређењима, алтернатива се дефинише као „избор између двије могућности“, односно као „или – или“ избор (Filipović red. 1989: 22; Речник 2007: 28; Клајн, Шипка 2008: 105). Придјевом „алтернативан“ означава се оно што се „односи на алтернативу“, оно што „представља другу могућност од дате“ (Речник 2007: 28), али и „наизменичност“ (Клајн, Шипка 2008: 105). У логици и/или филозофији придјев „алтернативан“ сам нема термилошко вриједност, него се јавља у оквиру сложеног термина „алтернативни суд“, који је „сложени суд састављен од два суда од којих је један нужно неистинит ако је други истинит. Традиционална га логика приказује схемама „S је или P или Q“ и „Или је A B или је C D“, а сувремена логика схемом „ $p \wedge q$ “ (читај: „Или p или q“) (Filipović red. 1989: 22). Придјеву „алтернативан“ значењски је близак, али не и подударан придјев „дисјунктиван“, што се види већ по томе што је сваки алтернативни суд дисјунктиван, док сваки дисјунктивни суд није алтернативан. Наиме, „дисјунктиван или раставан“ назива се у логици сложен суд са више предиката који се међусобно искључују. Нпр. ‘S је или P или P₁ или P₂ или P₃’. ‘Твари су или у крутом или у текућем или у

плиновитом стању'. Ако је дисјунктиван суд дводјелан, називамо га алтернативним“ (Filipović red. 1989: 75). При томе се „дисјункција“ не изједначава са алтернацијом, јер представља само „логичку операцију повезивања исказа и означава се са „или“ (неискључујућа дисјункција) или са „или – или“ (искључујућа дисјункција)“ (Филиповић ред. 1989: 75), односно „растављање, раздвајање; противност, супротност; узајамно искључивање“ (Клајн, Шипка 2008: 377).

Придјев „алтернативан“ не односи се, међутим, само на именицу „алтернатива“, него и на именицу „алтернација“, дакле он значи и *који се односи на алтернативу* и *који се односи на алтернацију*, али и *који је наизмјеничан*. Алтернатива и алтернација имају различита значења, будући да алтернација није избор између двије могућности, него еквивалентност, односно замјењивање. Алтернација је „у традиционалној логици случај када се један суд замењује неким другим без измене смисла (еквивалентан). У језикословљу закономерна гласовна промена у етимолошки сродним речима или облицима речи на синхронијској равни, која се евентуално граматички искоришћава (као у превоју *рећи, изрицати*)“ (Регенбоген, Мајер 2004: 22), односно „узајамна замена“, а у лингвистици „појава два гласа или двеју гласовних комбинација у различитим облицима исте речи“ (Клајн, Шипка 2008: 105). Уједињене преко хомоформности изведеног придјева, алтернатива и алтернација су своја значења у општејезичким (нетерминолошким) рјечницима „унијели“ као компоненте полисемичког значења лексеме „алтернатива“. Тако Речник српског језика (2007: 28), као и рјечник И. Клајна и М. Шипке (2008: 105) као прво значење лексеме „алтернатива“ наводи „*избор између две могућности*“, а као треће „*други начин изражавања, деловања, поступања различит од устаљеног традиционалног*“.

У лингвистичкој анализи употријебљена, та два значења алтернативности немају никаквих додирних тачака. Значење „други начин изражавања“, односно „узајамна замена“ (Клајн, Шипка 2008: 105) лексема „алтернатива“ има само у случајевима описа супституентности, релативне синонимности, и/или међусобне значењске и/или функционалне замјењивости двију или више језичких јединица¹. У том значењу термин „алтернатива“ није ни у каквој вези са термином „дисјункција“. „Алтернативу“ и „дисјункцију“ у граматички, или прецизније речено у синтакси, повезује прије свега значење „избора између двију могућности“. Наиме, језички еквивалент логичком дисјунктивном суду, па самим тим и алтернативном суду као његовом нужном иманентном дијелу – јесте језичка дисјунктивна конструкција: независна раставна синтагма или независносложена раставна реченица. Оно што логички дисјунктивни суд и језичку дисјунктивну конструкцију (синтагму или реченицу) повезује јесте подударност „логичког оператора дисјункције“ и раставног или дисјунктивног везника: и у једном и у другом случају то је „или“, као једнозначан верификатор како дисјунктивног

¹ Уп. наслове поглавља и радова у књизи М. Стевановића (1988: 111–190): „Алтернативност језичких знака“, „Алтернативност употребе неких синтаксичких јединица“; „Алтернативна употреба генитива заменице *који* и *чији* у посесивној служби“; или пак у граматички Ж. Станојчића и Љ. Поповића (1992: 42, 390): „Гласовне алтернације“; „Замјењивост (алтернативност) личних глаголских облика“.

логичког суда, тако и дисјунктивне (раставне) синтаксичке конструкције – независне раставне синтагме или реченице. Дисјунктивни, па слѣдствено и алтернативни, суд и раставна (дисјунктивна) конструкција (реченица) неподударни су у значењу „наизмјеничности“. Логички дисјунктивни суд никада нема то значење, док синтаксичка литература покаткад као значења раставних (дисјунктивних) конструкција наводе и значење дисјунктивног („или – или“) избора и дисјунктивно значење наизмјеничности.

За потврду наведеног цитирамо тврдње о врстама дисјунктивних (раставних) реченица из двају синтаксичких уџбеника. Тако М. Миновић (1987: 81) тврди: „Раставних реченица има два типа. У првом смислу, раставним називају се оне независне реченице у једној сложеној којима се износе двије или више могућих радњи од којих се (извршењем једне остале онемогућавају (њихово извршење отпада). Примјер: *Он ће ти књигу донијети или ће ти је послати по другу.* У другом смислу, раставним називају се оне реченице у једној сложеној којима се износе радње што се врше у временском току смјењујући наизмјенично једна другу. Примјер: *Био је врло узнемирен, час је сједао за сто, час гледао кроз прозор, час лијегао на кауч*“. Слично се констатује и у најрецентнијој српској синтакси сложене реченице: „Раставне (дисјунктивне) реченице су напоредно сложене реченице, чији предикацијски делови означавају ситуације које говорно лице види као неспојиве, јер остварење једне искључује истовремено остварење друге, или које су наизменичне“ (Пипер 2018: 58).

Међу везницима и везничким ријечима које се у граматичкој литератури наводе –везник *или* сматра се за „најнедвосмисленији раставни везник“ (Стевановић 1979: 817). „Или“ је неспоран везник, неспорно припада независним везницима², искључиво му је значење алтернативна и/или дисјунктивна могућност избора, тј. избор једне од двије или више могућности. Осим тога, од свих везника који су навођени као раставни једино везник *или* може да се употријеби и као нередуплициран (нпр. *Иди или остани*). Сви остали у граматикама навођени раставни везници могу се употријебити само ако су поновљени испред сваке од клауза (дакле, и прве) у независнослженој раставној (дисјунктивној) реченици и/или синтагми. Списак раставних „везника“ најбројнији је код М. Стевановића и П. Пипера. Тако међу раставне везнике М. Стевановић (1979: 817) убраја: *или, а, било, воља, ја, али*.³ За разлику од Стевановића, П. Пипер (218: 61) у раставне везнике и „везничке изразе“ убраја: „*или...или..., час...час..., воља...воља..., било да...било да, да ли...да ли...*“⁴.

Од Стевановићевих раставних везника неспорно су архаични и савременом српском језику несвојствени: *а, ја и али*⁵. Везник *воља* (чешћи у апокопираном

² О критеријумима идентификације и диференцијације везника в. Ковачевић (1998).

³ „Спољне ознаке за везивање раставних реченица су, дакле, везници (или друге речи у њиховој служби): *или, а, било, воља, ја, али*“ (Стевановић 1979: 817).

⁴ „Раставни однос се изражава помоћу неколико везника и везничких изрза (нпр. *или, или...или..., час...час..., воља...воља..., било да...било да, да ли...да ли...*), који варирају исто основно значење уносећи у њега нека пратећа значења“ (Пипер 2018: 61).

⁵ Лексеме А, ЈА и АЛИ у функцији раставних везника стране су савременом српском језику, у којем имају статус изразитих архаизама, чему су потврда и слѣдећи примјери које наводи

облику *вољ'*) који се јавља у списку оба аутора, и не само код њих него по правилу и у свим граматикама, јесте једнозначни раставни везник, с тим да је у савременом српском језику везан само за употребу у разговорном језику, готово искључиво у дијалогским репликама⁶. Логично је да редуплицирана сложена упитна ријечца (партикула) *да ли* у алтернативним питањима добије статус „раставног везника“; она се осим у датој форми може појавити и у апокорираној форми *да л'* и у лексикализованом форми *дал*, дакле: *да ли/ да л'/ дал ... да ли/ да л'/ дал*, с тим да су у одређеним контекстима њима конкурентна и алтернативна питања творена редуплицираном упитном партикулом *ли...ли*.⁷ У свим тим случајевима поновљена упитна ријечца може се замијенити везником *или*, што је недвосмислен показатељ да дати модели представљају моделе алтернативних питања⁸.

И везник *било* (који као независни везник не постоји у форми *било да*) искључиво је раставни везник и означава само избор између више могућности (баш као и везник *или*, односно поновљене упитне партикуле у алтернативним питањима). Али везник *било*, како је у науци недвосмислено доказано, „никада није нити може бити везник раставних (независносложених) реченица. *Било* је искључиво синтагматски везник, с тим да синтагматске компоненте могу бити или синтаксеме или саме синтагме, или пак зависне клаузе“⁹ (Ковачевић 2006: 356–357).

Са Пиперовог списка раставних везника остаје још само везник *час*, односно

Стевановић (1979:817): *А пошао у њиву, а у дрва, а у виноград* – свакад ће је [пушку] понети. (Милован Глишић); Куд год пођем *ја ли ће ме срести, ја ли стићи*. (Милован Глишић); *Ал' је тамо, ал' је нигде нема*. (Исидора Секулић).

⁶ Тај везник је и у разговорном језику данас доста риједак. Ево за потврду јед(и)ног у нашем корпусу забиљеженог примјера: Окаче ти то као шерпу за реп, и сад, *воља* ти трчи, *воља* седи и прави се да шерпу не примећујеш. (М. Данојлић, 180).

⁷ Чему су за све моделе потврда сљедећи примјери из нашег корпуса: Како ја објашњавам ту љубав, упита ме потом – *дал* Марко, *дал* Ненад, проверићу кад погледам емисију. (Данас, 3–4. 2. 2018, 24: Светислав Басара); ...претходних дана у Београду беше одржана *дал* трибина, *дал* фестивал, на тему геј књижевности (Данас, 19. 9. 2018, 24: Светислав Басара); Списак – не зна се *да ли* дебилнијих, *да ли* неделотворнијих опозиционих акција – толико је импресиван. (Данас, 2. 8. 2019, 32: Светислав Басара); Након мистериозног одсуства од неколико дана – *да л'* одмора, *да л'* самоизолације остаће заувек нејасно – Врховни Респиратор је одлучио да поново узме кормило наших судбина у своје руке. (Данас, 4–5. 7. 2020, 24: Светислав Басара); Краљ *ли* је, цар *ли* је (Вечерње новости, 18. 9. 2007, Култура, II: наслов); Али опет: црногорски *ли* је, српски *ли* је? (Вечерње новости, 31. 12. 2010 – 2. 1. 2011, 23); На Колетовом Копанику веје нешто бело. Снег *ли* је, шећер *ли* је? (Вечерње новости, 30. 11. 2008, 2: Ранко Гузина) и сл.

⁸ Уп.: А шта је Лечићу смешно, никоме није јасно. *Да ли* је то можда исказ жене која тврди да ју је силовао, *или* можда то што су колеге из БДП тражиле да не игра у представама до даљег, *или* је можда смешно што је своју блиставу глумачку каријеру срозео на лоше режирана видео саопштења? (Данас, 29. 3. 2021, 13);

⁹ Што потврђују и сљедећи примјери из нашег корпуса: Ова сведочења би заиста могла да значајно помогну *било* тужиоцу *било* туженом (Политика, 19. 7. 2002, 6); Савремена жена углавном, као и увек, тежи за неким остварењем, *било* у породици, *било* на послу (Блиц, 13. 12. 2002, 44); Ваша попустљивост према пријатељима може вас увалити у неприлике *било* љубавне, *било* друштвене (Политика, , 8. 4. 2003, 22); Себи могу да приуштим два изласка месечно од по 150 динара, *било* у биоскоп, *било* на пиће (Вечерње новости, 9. 11. 2003, 14); Није ми пружио руку при одласку, *било* зато што то још никад није учинио неком притворенику, *било* зато што су му прсти били умрљани (Р. Кузмановић, 155) итд.

час...час, кога нема код Стевановића. Тог везника, ни међу везницима уопште, па сљедствено ни међу раставним, нема ни у једној србистичкој и/или сербокроатистичкој граматици, а ни у научним радовима о дисјунктивним реченицама, осим код М. Миновића (1987: 81) и П. Пипера (2018: 63). Од свих раставних везника, „везник“ се *час* разликује специфичношћу „дисјунктивне“ семантике, а то је „наизмјенично смјењивање радњи“¹⁰. Остаје, међутим, питање да ли се значење наизмјеничног смјењивања радњи изражава само независним реченицама и/или синтагмама „везником“ *час...час*, и да ли се језичка средства изражавања тог значења, па сљедствено и редуплицирана лексема *час...час*, могу сматрати раставним везницима?

Погледајмо, дакле, којим се конкурентним реченичним и/или синтагматским моделима може изразити значење *наизмјеничности*?

1) ЧАС–ЧАС:

Час је црвен, *час* је бео. (Блиц, 22. 2. 2004, 31); *Час* га видиш, *час* га не видиш (Курир, 10–11. 7. 2004, 19); И таква држава је боља од постојеће којом се не да руководити. *Час* крене, *час* стане, *час* напред, *час* назад, *час* лево, *час* десно... (Данас, 30. 4. – 2. 5. 2014, 8г); Гаража не може да буде *час* горе, *час* доле. (Курир, 8. 3. 2008, 15); *Час* лагана, *час* брза, *час* куса, *час* недоречена изјашњавања политичара ових дана упозоравају нас да за многе од њих – као да избора није ни било. (Вечерње новости, 25. 5. 2012, 3); И *час* из једне, *час* из друге европске престонице, *час* из Вашингтона чују се позиви да се Србија казни (Политика, 5. 1. 2004, Аб) итд.

2) КАД–КАД:

Утеха књижевности је у њеном вечитом – *кад* горком, *кад* ироничном – обраћу приоритета историје и приоритета живота (Политика, 1. 7. 2017, КУН, 2: Владислава Гордић Петковић).

3) НЕКАД–НЕКАД:

Ипак, он ће себе увек представити као жртву *некад* политике, *некад* чак и благајнице, *каткад* нејасних и можда заправо имагинарних непријатеља (Блиц, 8. 2. 2018, 2); Нисам усамљена... *Некад* ми дођу другарице, *некад* сам сама с псом, али свеједно уживам (Курир, 17–20. 4. 2020, 28); Данас се Србија и Хрватска дубоко мешају у унутрашње ствари БиХ; *некад* више, *некад* мање (Данас, 20. 11. 2020, 19).

4) ПОНЕКАД–ПОНЕКАД:

То је, дакле, наш стил – нема стила, него играј како падне, *понекад* ге­нијално, *понекад* бедно, никад солидно. (Блиц, 22. 11. 2020, 38); *Понекад* у отвореном сукобу, *понекад* прожети срдитим сарказмом, два светска лидера су се свађала око горућих глобалних питања (Блиц, 22. 8. 2021, 8).

5) НЕГД(Ј)Е–НЕГД(Ј)Е:

Рекао бих да су све структуре у Хрватској ... поздравиле избор Порфирија –

¹⁰ „Сложене реченице с везником *час* значе повезаност двеју неистовремених ситуација као однос учестале наизменичности. Због тога је у везнику *час* раставно значење повезано с временским, а садржи и елемент квантификације (фреквентативност)“ (Пипер 2018: 63).

негдје са одушевљењем, *негдје* суздржано (Данас, 13-14. 3. 2021, Недеља, VII).

6) ПОНЕГД(Ј)Е–ПОНЕГД(Ј)Е:

Рекао бих да су све структуре у Хрватској ... поздравиле избор Порфирија – *понегдје* са одушевљењем, *понегдје* суздржано.

7) ШТО–ШТО :

Волим да изненадим клинце, *што* своје, *што* туђе (Курир, 19. 12. 2003, 16); Штампани медији никада нису били у већој кризи, *што* због економске ситуације, *што* због све веће употребе интернета (Данас, 25. 6. 2013, 20); Господин Богдановић је годинама био *што* у Француској, *што* на мору (Блиц, 6. 6. 2004, 3); Овдашње народне вође...новинаре гађају *што* столицом, *што* ногом (Блиц, 20. 6. 2004, 4; Горан Бабић) итд.

8) КОЈЕ–КОЈЕ:

Врховни је, нема сумње, био задовољан одзивом *које* добровољних *које* приведених обожавалаца (Данас, 25. 4. 2019, 10; Душан Микља); Југославија, која је била образац заједничког живота различитих народа, разорена је – *које* споља *које* изнутра – да би на њеном месту никле претежно националне државе (Блиц, 24. 6. 2007, 10; Душан Микља).

9) НЕШТО–НЕШТО:

Приликом недавног боравка у Београду, одлучио сам да се прошетам Булеваром краља Александра, *нешто* пешице, *нешто* градским превозом, а *нешто* таксијем (Политика, 2. 7. 2018, 19).

10) Д(И)ЈЕЛОМ–Д(И)ЈЕЛОМ:

Делом јесам, *делом* нисам у праву (Политика, 4. 7. 2019, 22); Иностранство ме никада није нарочито привлачило, *делом* због носталгије, *делом* због обавеза на Економском факултету (Блиц, 12. 6. 2005, 14); *Делом* разочарани, *делом* намирени, они се тога данас нерадо сећају (Политика, 21. 1. 2014, 25); Све телевизије су посету „покривале“ у реалном времену, *делом* „са терена“, *делом* из студија (Данас, 19. 1. 2019, 24; Светислав Басара) итд.

11) МАЛО–МАЛО:

Пролази време, *мало* сунце, *мало* киша, али највише слутње (Политика, 9. 5. 2020, КУН, 2); Ликови су *мало* из Шпаније, *мало* из Аргентине, али звуче познато, зар не? (Политика, 15. 3. 2020, 23); Купио сам шешир. *Мало* носим, *мало* просим (Политика, 21. 3. 2020, 20; Љубомир Шуљагић); То је зато што је Душан био ау-тентичан, а не имитатор пак је – *мало* милом, *мало* силом, уз мало памети и још више среће – скунаторио ... државу (Данас, 25. 8. 2020, 24; Светислав Басара) итд.

12) ПОЛА–ПОЛА:

Иако он, *пола* у шали, *пола* у збиљи, каже да је у тој раној младости вероватно највећи био утицај – стоке (Блиц, 13. 12. 2020, 22);

13) МОЖДА–МОЖДА:

Можда вирус остане са нама, *можда* природно нестане (Вечерње но-

ности, 29. 4. 2020, 5); *Можда* је то последица утакмице у Нанкингу, *можда* путовања (Политика, 8. 9. 2019, 20); *Можда* налагаше на те, *можда* си невин (Р. Братић, 42).

14) МАКАР–МАКАР:

Ко год – *макар* посредно, *макар* послом – дође у контакт са Врховним Бићем неминовно бива контаминиран његовом харизмом (Данас, 28–29. 3. 2020, 24: Светислав Басара).

На основу примјера из поблицистичког (новинарског) стила издвојили смо 13 модела независних конструкција, чешће синтагми него реченица, са значењем „наизмејичности“: *час...час, кад...кад, некад ...некад, понекад ... понекад, мало...мало, (по)негд(ј)е...(по)негдје, што...што, нешто ...нешто, које ...које, д(и)јелом ...д(и)јелом, пола...пола, можда...можда, и макар...макар.*

Сви наведени модели дијеле опште алтернативно значење наизмејичности, односно наизмејично смјењивања или радњи или стања или широко схваћених особина. У употреби је без сумње најфреквентнији алтернативни модел *час...час*, по којем се творе како независно сложене реченице тако и независне синтагме. Свим реченицама и синтагмама твореним са редулицираном лексемом *час* заједничко је то да „значе повезаност двеју неистовремених ситуација као однос учестале наизмејичности“, и то временског типа (Пипер 2018: 63). Управо због наглашено временског значења – јер лексема *час* у оваквој употреби, према Речнику српског језика, није везник, него прилог¹¹ – редулицирано *час...час* често је замјењив значењски блиским, такође редулицираним, временским прилозима *(по)некад...(по)некад* и прилогом *мало...мало*¹² (уп.: Пролази време, *час/некад/понекад/мало* сунце, *час/некад/понекад/мало* киша). Свака од редулицираних јединица у везничкој позицији носи специфичну нијансу значења временског „смјењивања“, с тим да једино *час...час* подразумева *непосредно* смјењивање наизмејичних радњи, стања и/или ситуација. Уколико се „смјењивање“ не тиче времена него мјеста, употребљава се удвојени мјесни замјенички прилог *(по)негдје* (уп.: Он је у нашој средини прихваћен, *(по)негде* с одушевљењем, *(по)негде* уздржано).

Значење алтернативне наизмејичности најчешће се, последице редули-

¹¹ „*час*² прил. у вези: *час...час сад...сад, једном ..други пут, мало...мало.* – Час плаче, час се смеје“ (Речник 2007: 1504).

¹² Замјена изостаје са редулицираним односно-упитним прилогом *кад*, чија је употреба у овом значењу, и то разумљиво само у оквиру независних синтагми, очигледно стилско идиолекатска. У независним синтагмама се изузетно ријетко сусреће могућност овакве супституције, с тим да, чини се, дата могућност подлијеже сљедећем правилу: свако редулицирано *кад...кад* у значењу алтернативне наизмејичности може се замијенити са *час...час*, док обрнута замјена најчешће није могућа, уп.: Утеха књижевности је у њеном вечитом – *кад* [→ **час*] горком, *кад* [→ **час*] ироничном – обраћању приоритета историје и приоритета живота; Гаража не може да буде *час* [→ **кад*] горе, *час* [→ **кад*] доле (Курир, 8. 3. 2008, 15); *Час* [→ **кад*] лагана, *час* [→ **кад*] брза, *час* [→ **кад*] куса, *час* [→ **кад*] недоречена изјашњавања политичара ових дана упозоравају нас да за многе од њих – као да избора није ни било; и сл.

цираног *час...час*, изражава удвојеним *што...што*.¹³ У рјечнику се овакво редуцирано *што* одређује као везник „дисјунктивни, раставни“, с тим да се то значење потврђује навођењем као синонимних удвојених (не)везничких јединица: „или ...или, било...било, нешто...нешто, делом...делом“ (Речник 2007: 1555). И заиста, редуцирано *што...што* може се замијенити несумњиво раставним везником *или...или* и/или *било...било*, што потврђује његову дисјунктивну вриједност, али, како ћемо видјети, то није довољан разлог за његово проглашење везником. Заmjена *што...што* са *нешто...нешто* и са *који...који* готово недвосмислено упућује на закључак да овакво *што...што* није везнички него замјенички или замјеничкоприлошки спој (уп. Био сам у Београду и по пет часова дневно вежбао, (не)што у теретани, (не)што трчећи стазама; Југославија, која је била образац заједничког живота различитих народа, разорена је – *које* [→ *што/нешто*] споља *које* [→ *што/нешто*] изнутра – да би на њеном месту никле претежно националне државе). Са *што... што* не може се обиљежити наизмјеничност глаголских радњи, тако да тај спој не може творити независно сложену реченицу, него искључиво независну синтагму, баш као и удвојени прилошки израз *делом...делом*¹⁴, са којим је *што...што* такође међусобно замењиво (уп.: Иностранство ме никада није нарочито привлачило, *делом* [→ *што/нешто*] због носталгије, *делом* [→ *што/нешто*] због обавеза на Економском факултету.). Значењски су удвојеном изразу *делом...делом* блиски изрази *мало...мало* и *пола...пола*; разлика је у томе што се првим двама означава неодређена (заправо другим дјелимично одређена), а трећим одређена количина смјењујућих садржаја (уп.: Општа култура с временом – *делом* споља, *делом* изнутра, *мало* милом, *мало* пендреком – намеће низ ограничења људској тупоумности и самовољи; Он то каже *пола* [→ *мало/делом*] у шали, *пола* [→ *мало/делом*] у збиљи.). Свим тим удвојеним изразима заједничко је то да творе искључиво независне синтагме, са дисјунктивним као пратилачким или као основним значењем.

Свим досад наведеним алтернативним удвојеним везивним елементима са значењем наизмјеничности заједничко је то да означавају два или више реализованих садржаја. Смјењују се увијек само остварени а неистовремени садржаји. Уз то је све те удвојене везивне елементе могуће заменити удвојеним једнозначно раставним везником *или...или*. Та могућност супституције ствара привид синонимности везника *или...или* са спојевима *час...час*, *што...што* и др. На основу тога се онда и изводи закључак да је нпр. спој *час...час* дисјунктивни везник. Притом се превиђа чињеница да је по једној особини битно различито значење *час...час* и др. конструкција од *или...или* конструкције. Везник *или...или* нужно садржајима укида статус реализованих, задајући

¹³ О конструкцијама са удвојеним *ШТО...ШТО* обиман рад написао је Ј. Чудомировић, сматрајући да „што–конструкције изражавају само одређени тип саставног односа, тј. подразумевају дистрибутивну предикацију/квалификацију, а искључују колективну“ (Чудомировић 2014: 234). Чудомировић, дакле, удвојену лексему *ШТО...ШТО* сматра везником, и то саставним, што се и једно и дуго, како ћемо у наставку анализе видјети, тешко критеријално може потврдити.

¹⁴ *делом* јек. дијелом прил. в. *делимично* (Речник 2007: 262).

им статус искључујућих садржаја за које се не зна који се од њих остварује у датим условима, али се зна да се сви не могу остварити; уп.: *Час* је црвен, *час* је бео. [→ *Или* је црвен, *или* је бео.]; *Час* га видиш, *час* га не видиш. [→ *Час* га видиш, *час* га не видиш.] и сл.

Према критеријуму (не)реализованости свим се наведеним редуплицираним спојевима са значењем наизмјеничности супротстављају наведени примјери са „везничким“ спојевима *можда...можда* и *макар...макар*.

Редуплицираним модалним прилогом *можда* творе се по правилу независно сложене реченице, а удвојеним модалним прилогом *макар* само независне синтагме¹⁵. Реченицама с редуплицираним модалним прилогом *можда* посебан рад посветила је В. Кулаш, с основним закључком „да ове независно сложене реченице припадају и по својим структурним и семантичким особинама групи дисјунктивних реченица. Унутар те групе оне чине посебну подгрупу обједињену дисјункцијом хипотетичких садржаја. Ту семантичку компоненту доноси им удвојени модални конектор *можда*, који, уз улогу семантичког верификатора хипотетичке дисјункције, преузима и улогу дисјунктивног конектора“ (Кулаш 1989: 30). На семантичком плану овакве *можда...можда* реченице готово да су еквивалентне *или...или* дисјунктивним реченицама. Разлика је, међутим, у томе што *или...или* реченице нужно подразумевају могућност реализације једног од хипотетичких садржаја, док конкурентна *можда...можда* реченица „оставља могућност изостанка остваривања садржаја обје клаузе“ (Кулаш 1989: 30).

Наведени закључак отвара питање да ли је *можда...можда* заиста „дисјунктивни конектор“, и не само *можда...можда* него и још прије *час...час* – како то, као што смо већ цитирали, тврде М. Миновић и П. Пипер – а и сви остали овдје наведени редуплицирани изрази, попут *што...што*, *делом...делом* и др. Од одговора на то питање директно зависи и одговор на питање синтаксичко-семантичког статуса свих напријед анализираних типова независно сложених реченица и/или независних синтагми.

Пут до тог одговора води преко сљедећег типа конструкција са редуплицираним изразима у значењу наизмјеничности:

Топић пише о великом броју тема, *час* је патетичан, а *час* склон хумору. (Политика, 13. 9. 2018, 13); Метеоролози су задужени за страначка обећања. *Час* оду у ветар, а *час* падну у воду (Политика, 30.4 – 2.5. 2019, 18; Дејан Патаковић); Током протеклих деценија, *што* дириговано, а *што* спонтано, мењао се Сајам књига (Политика, 10. 11. 2018, КУН, 5); *Нешто* странке, а *нешто* политика, која је све разорила и разбила, а *нешто* напуштање друштвених традиција, елем ми остадосмо без вишег друштвеног живота (Политика, 28. 7. 2019, 20; Стеван Сремац); Рецимо да је то учинио *делом* због мегаломанске глади за влашћу, а *делом* због инацијског контрирања опозицији (Данас, 14. 2. 2017, 9); Београдски метро *делом* би требало да иде изнад, а *делом* испод земље (Блиц, 20. 9. 2018, 12); *Делом* је то била академска, али *делом* и политичка борба (Политика, 25. 5. 2021, 20); *Можда* су на одмору, *можда* узму слободне дане, а *можда* их

¹⁵ Модални прилог *макар* као реченични везник увијек је везник зависно сложених допусних реченица, као нпр.: Урадићу то, *макар* радио цијелу ноћ.

једноставно боли уво (Данас, 23. 7. 2019, 11); Јер *можда* Чичу јесу пензионисали зато што им се није свиђао, *а можда*, бога ти, и нису (Д. Михаиловић, 101) итд.

Као што се из наведених примјера види, испред у литератури проглашаваних удвојених везника *час*, *што*, *можда* и др. употребљава се неспорно супротни везник *а* (или рјеђе *али*) тако да се ствара спој *а час*, *а што*, *а нешто*, *а делом*, *а мало*, *а можда* и сл. Ако би се оба елемента сматрала независним везницима, то би се косило са правилом да „у српском стандардном језику није могуће гомилање (контактни положај) двају координираних везника“ (Ковачевић 1998: 266). У спојевима који стварају привид таквог гомилања само је први елемент (овдје *а*) везник, док други елемент споја нужно губи везничку улогу.

Па каква је онда разлика између оваквих реченичних или синтагматских структура са везником *а* и без њега? Какву улогу у тој структури има редуплицирани привидно раставни везник?

Употреба супотног везника *а* у овим независносложеним реченицама са неспорно присутним дисјунктивним значењем уопште није случајна. Јер, термини *дисјунктиван* и *дисјункција* прије свега значе: „супротан, опречан, који садржи дисјункцију“, с тим да је дисјункција и „противност, супротност; узајамно искључивање“ (Клајн, Шипка 2008: 376, 377). У свакој дисјункцији садржано је, дакле, и значење супротности. На језичком плану дисјунктивне (раставне) и адверзативне (супротне) конструкције се и синтаксички и семантички битно разликују. Синтаксички зато што не дијеле ниједан заједнички везник, семантички зато што супотно и раставно никад нису еквивалентна значења. У супротним реченицама супотно значење је основно а дисјунктивно може бити пратилачко (секундарно), док је у дисјунктивним конструкцијама раставно значење основно а супотно увијек секундарно (пратилачко). Темелјна значењска разлика између супротности и раставности у томе је што „однос супротности представља начин стварне егзистенције двају садржаја у условима датим у реченици. Раставним реченицама недостаје овај елемент обавештења: од двају (или више) садржаја који се искључују не зна се који се од њих остварује у датим условима, а који не“, па је „отуда трансформација раставне реченичне конструкције [нпр.: А тај момак *или* је изашао пред њу, *или* је био и са њом тамо] у супротну могућа само под одређеним условима: уношењем допунског елемента који ће указивати да су и једна и друга радња – хипотетичне [нпр.: А тај момак је *можда* изашао пред њу, *а можда* је био и са њом тамо]“ (Симић 1983: 46).

Употријебљени везник *а* сваку од анализираних реченица подводи под супротне, истовремено искључујући статус везника свакој од редуплицираних лексема (*час*, *некад*, *што*, *делом*, *можда*, *макар*...). Те редуплициране лексеме комбиноване са супротним везником *а* широко значење везника *а* свде (сужавају) искључиво на значење – *адверзативне наизмјеничности*. Укидањем (редукцијом) везника *а* супротна везничка реченица постаје супротна невезничка (јукстапонирана) реченица са истим значењем: значењем адверзативне

наизмјеничности. И везничка и безвезничка реченица, што важи и за независну синтагму, јесу, дакле, једнозначне супротне конструкције са значењем наизмјеничности. А такву једнозначну интерпретацију задају им удвојени елементи на почетку сваке од клауза у независносложеној реченици, односно сваке од синтаксема у независној синтагми¹⁶. Језички елементи који конкретизују значење независног везника јесу семантички конкретизатори (Вукић 2020: 44) или конкретизатори везничког значења (Ковачевић 2003: 76). У досадашњој литератури, па чак ни у монографији о семантичким конкретизаторима (в. Вукић 2020), не помињу се конкретизатори адверзативне наизмјеничности. Разлог је вјероватно тај што ови конкретизатори у односу на све у литератури опис(ив)ане имају не само специфичну семантику него и специфичну синтаксичку структуру: реализују се искључиво у редуплицираној форми, или стилистичком терминологијом речено – полисиндетски. Улогу редуплицираних семантичких конкретизатора адверзативне наизмјеничности имају временски, количински, мјесни и модални прилози (*час, кад, некад, понекад, д(и)елом, пола, негд(ј)е, можда*), затим замјенице, неријетко у прилошкој служби (*што, нешто, које*) и модална партикула *макар*. Не творе сви наведени конкретизатори и независносложене реченице и независне синтагме. Само синтагматски су *кад...кад, које...које, д(и)елом...д(и)елом* и *макар...макар*. Све остале је могуће употријебити и као конкретизаторе синтагматски и реченички употријебљеног везника. По фреквенцији се издвајају конкретизатори *час...час* и *што...што*, док су најрјеђи, са стилско идиолекатским статусом, конкретизатори *кад...кад* и *које...које*. Сви удвојени конкретизатори потпадају искључиво под обавезне конкретизаторе; њиховим редуковањем – и с експлицираним везником *а* и без њега – реченица или синтагма не би биле граматичне.

Закључак

Од три значења алтернативности, а то су избор једне од двију могућности, еквивалентност (узајамна замјена) и наизмјениčnost – само је прво значење граматикализовано као дисјунктивно. Изражава се једнозначним реченичним и/или синтагматским раставним везницима: *или, било* и *вољ(а)*. Значење еквивалентности није везано за структурне него експланаторне особине језичких јединица, док ниједна од конструкција са значењем наизмјеничности као примарно нема синтаксички раставно, него синтаксички супротно значење. То значи да се не изражава раставним конструкцијама него супротним независним конструкцијама (реченицама и синтагмама), како везничким (с везником *а*), тако и невезничким са конкретизаторима значења адверзативне наизмјеничности. Улогу редуплицираних семантичких конкретизатора адверзативне наизмјеничности имају временски, количински, мјесни и модални прилози

¹⁶ Код свих редуплицираних или удвојених везница, први од удвојених „везника“ нема везничку него има интензификаторску функцију, а други и сваки наредни има функцију независног везника (Ковачевић 2006: 356).

(*час, кад, некад, понекад, д(и)јелом, пола, негд(ј)е, можда*), затим замјенице, неријетко у прилошкој служби (*што, нешто, које*) и модална партикула *макар*. Ниједан од тих увијек удвојених конкретизатора нема улогу раставног везника, него су увијек семантички конкретизатори супротног везника *а*. И то обавезни семантички конкретизатори, што значи да њиховим редуковањем супротна реченица остаје неграматична. Дати удвојени обавезни семантички конкретизатори једнозначни су верификатори смисаоног односа алтернативности као адверзативне наизмјеничности. Друкчије речено, подтипovima независноложених супротних реченица предодређеним семантичким конкретизаторима придружују се као неспоран семантички подтип и реченице са конкретизаторима у значењу алтернативне наизмјеничности. То, међутим, не значи да се алтернативна наизмјеничност искључиво остварује као подтип значења супротне реченице, јер она може бити и контекстуално значење и неадверзативних реченица, као нпр. саставних с редуплицираним везником *те* у сљедећим примјерима: Штрчи му [глава] поврх танког врата с јабучицом и хитро се окреће *те* на једну *те* на другу страну (Политика, 28. 8. 2016, 25); ...нешто ми се не ради, па сваки час *те* дувам у шаке, *те* палим цигару, *те* кључком сикирчетом ледену корицу на главној стази (Ж. Павловић, 201).

Извори

а) књижевноумјетничка дјела:

Р. Братић – Радослав Братић, *Смрт спасиоца*, Земун: АМД Систем; Билећа – Гацко: Просвјета, 2008.

М. Данојлић – Милован Данојлић, *Драги мој Петровићу*, Загреб: Знање, 1987.

Р. Кузмановић – Раде Кузмановић, *Глу Пак*, Београд: Чигоја штампа, 2002.

Д. Михаиловић – Драгослав Михаиловић, *Чизмаши*, Београд: БИГЗ, Српска књижевна задруга, Просвета, 1987.

Ж. Павловић – Живојин Павловић, *Циганско гробље*, Београд: Рад, 1990.

б) дневне новине:

Блиц – *Blic*, *dnevne novine iz Beograda*.

Вечерње новости – *Вечерње новости*, *дневне новине из Београда*.

Данас – *Danas*, *dnevne novine iz Beograda*.

Курир – *Kurir*, *dnevne novine iz Beograda*.

Политика – *Политика*, *дневне новине из Београда*.

Литература

Вукић, М. (2020). *Комбиновање везника и невезничких речи у савременом српском*

- језику*, Ниш: Филозофски факултет.
- Клајн, И., и Шипка, М. (2008). *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.
- Ковачевић, М. (1998). *Синтакса сложене реченице у српском језику*. Београд: Рашка школа, Србиње: СПКД „Просвјета“.
- Ковачевић, М. (2003). Конкуренција простих независних везника и везника са обавезним конкретизатором у српском језику. У М. Ковачевић. *Грамматичке и стилистичке теме*. Бања Лука: Књижевна задруга, 74–96.
- Ковачевић, М. (2006). Отворена питања конструкција с везником БИЛО. У М. Ковачевић. *Списи о стилу и језику*. Бања Лука: Књижевна задруга, 2006, 332–361.
- Kulaš, V. (1989). Modalna riječ MOŽDA kao konstituent mehanizma povezivanja klauza u nezavisnosloženoj rečenici. *Književni jezik*, XVIII, 1, Sarajevo, 27–31.
- Minović, M. (1987). *Sintaksa srpskohrvatskog / hrvatskosrpskog književnog jezika za više škole*, Sarajevo: Svjetlost, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Пипер, П. (2018). Напоредносложене реченице. У: Предраг Пипер, Миливој Алановић, Слободан Павловић, Ивана Антонић, Марина Николић, Дојчил Војводић, Људмила Поповић, Срето Танасић, Биљана Марић. *Синтакса сложене реченице у савременом српском језику*. У редакцији Предрага Пипера. Нови Сад: Матица српска, Београд: Институт за српски језик САНУ, 35–90.
- Регенбоген, А., и Мајер, У. (2004). *Речник филозофских појмова*. Основали Фридрих Кирхнер и Карл Михаелис; наставио Јоханес Хофмајстер. Потпуно изнова приредили Арним Регенбоген и Уве Мајер. Превео с немачког Александар Гордић. Београд: БИГЗ Publishing.
- Речник. (2007). *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска.
- Симић, Р. (1973). Дисјункција. *Књижевност и језик*, XX, 1, Београд, 43–52.
- Станојчић, Ж., и Поповић, Љ. (1992). *Грамматика српскога језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе* (2. изд.). Београд – Нови Сад: Завод за издавање уџбеника и наставна средства.
- Стевановић, М. (1979). *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма) II. Синтакса* (3. изд.). Београд: Научна књига.
- Стевановић, М. (1988). *Студије и расправе о језику*. Никшић: Универзитетска рибјеч.
- Filipović, V. (red.). (1989). *Filozofijski rječnik*. Grupa autora u redakciji Vladimira Filipovića (3. dopunjeno izdanje). Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Чудомировић, Ј. (2014). О прототипичним и маргиналним напоредним везницима /координаторима: пример координатора ШТО...ШТО. *Књижевност и језик*, LXI, 3-4, Београд, 219-236.

Miloš Kovačević

(NON)GRAMMATICALIZED ALTERNATIVENESS IN RELATION TO DISJUNCTION IN CONTEMPORARY SERBIAN

Summary

There are three senses of the term 'alternativeness': a) the choice of one between two options, b) equivalence (mutual interchangeability), and c) alternation. Only the first sense is grammaticalized as disjunctive. It is expressed by non-ambiguous sentential and/or phrasal disjunctive conjunctions *ili*, *bilo* and *volj(a)*. The meaning of equivalence is not related to structural but to explanatory characteristics of language units, while no construction with the meaning of alternation has a syntactically disjunctive meaning as primary, but does have a syntactically adversative meaning. This means that it is not expressed with a disjunctive construction but with adversative independent constructions (sentences and phrases), both with conjunctions (the conjunction *a*) and with non-conjunctive markers of adversative alternation.

The role of reduplicated semantic specifiers of adversative alternation is performed by temporal, quantitative, locative, and modal adverbs (*čas*, *kad*, *nekad*, *ponekad*, *d(ij)elom*, *pola*, *negd(j)e*, *možda*), by pronouns, which are often used as adverbials (*što*, *nešto*, *koje*), and by the modal particle *makar*. None of these specifiers, which are always reduplicated, has the role of a disjunctive conjunction. They always function as semantic specifiers of the adversative conjunction *a*, which is an obligatory semantic specifier, which means that if it is omitted the sentence becomes ungrammatical. The given reduplicated obligatory semantic specifiers unambiguously verify the sense of alternativeness as adversative alternation. In other words, another distinctive semantic subtype must be added to the subtypes of independent adversative clauses marked by semantic specifiers – this subtype are sentences featuring specifiers with the meaning of alternative alternation.

mkovacevic31@gmail.com